

FÜRED NYOLCSZÁZ ÉVES NEVE

A közhiedelemmel ellentétben a *Füred* földrajzi név nem *fürdő* szavunkkal függ össze. Szemben például Tátrafüred, Lillafüred, Káptalanfüred vagy Biharfüred nevével, amelyek – az átértelmezett Balatonfüred mintájára – tudatosan készült későbbi névalkotások. Mivel a balatoni város már a XIX. század első felében népszerű, látogatott fürdőhely volt, több más fürdő és üdülőhely ugyancsak a Füred nevet kapta. (Elsőként a szepesi Schmecks, szlovák nevén Sary Smokovec kapta Ótátrafüred nevét: „1846. július 31-én az akkor ott mulató község nevezte el e helyet a regényes Balaton-Füred pandentjával Tátra-Füred-nek.”) Tátrafüred mintájára alakultak azután a Károlyfüred (Karlsbad), Mátrafüred nevek.

Mint arra már ismert nyelvészünk, Szarvas Gábor 1892-ben, a Magyar Nyelvőrben felhívja a figyelmet, „így okoskodtak a Szepesség nyelvtudósai: Füred és fürdő mindegy. És megszületett, fölkapott, hivatalossá vált a Tátrafüred nevezet. S mintha valami titkos, bűvös erő rejlenék e névben, utána gomba módra kezdenek szaporodni a füredek: Thurzófüred, Iglófüred.” Hogy azonban Tiszafüred vagy a somogyi Kaposfüred sem az ott található fürdővízről kapta nevét, azt ironikus soraiban a következőképpen bizonyítja: „Van Tiszafüred is, ott fürdőnek híre-hamva sincs. ... Ennek gyógyító vize a Holt-Tisza, mely iszapban és piócákban bővelkedik. A fürdővendégek száma a sátoros cigányok vándorlása kedvé s forgalmi viszonyai szerint változik; egyre-másra évenként két-három sátorlajára tehető. A mi az idegen fürdővendégek ellátásáról és kényelméről való gondoskodást illeti, van a városban egy úgynevezett 'nagy vendéglő', vulgo: csapszék.”

Füred faluról már a XIII. század elejéről találunk írásos dokumentumokat: 1211: in uilla *Fyred*, majd 1272: *fyured* és 1298: *Ville Fyured iuxta Balatinum*, 1320, 1385 és 1416: *Fyred*, 1459: *Fwred*. A *fürj* madárnévvel függ össze, annak régi *für* alakjából keletkezett *-d* képzővel. Jelentése pedig 'fürjes', azaz fürjekben gazdag terület (vö. Sólymos, Ménes stb., illetve egyéb helynevek ezzel a madárnévvel: 1268, 1297: *Fyur*, 1364: *Fyurzygeth*, 1677: *Fürjes völgy*, mai *Für* község Komárom megyében, továbbá Ártán-d, Kakas-d, Tyúko-d, Sás-d, Almá-d, Bogár-d, Mogyoró-d, Kerecsen-d, Nádas-d, Agár-d, Sasa-d stb. Éppen ilyen a *Füre-d* városnév is.

A névadó *fürj* zömök, sötétszürke, gabonaföldeken, mezőkön élő madár; *Coturnix coturnix*. A madarak osztályának tyúkalakúak (Galliformes) rendjébe és a fácánfélék (Phasianidae) családjába tartozó faj. Európában és Ázsiában költ. A telet Dél-Európában, illetve Észak-Afrikában tölti. A fürjek tavasszal, április végén, május elején érkeznek hazánkba, az őszi vonulás augusztus végén indul, és szeptember végén, október elején fejeződik be. Valaha nem lehetett ritka Magyarországon, erre utal a *fürj* név szerepe a helynévadásban. Mint a *Füred* településnévnl láttuk, helynévi származékban 1211-től adatható. Köznévként a XIV. század végén bukkan fel a magyar írásbeliségben. A *fürj* terminusban a szóvégi *-j* szervesen járulékhang, nem eredeti. A nyelvtörténeti adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy viszonylag késői felbukkanású, a todalék nélküli szótó végén csak későn szilárdult meg. A XVII. századnál korábbi forrásokban kivétel nélkül a madár nevének *für* alakja szerepel. Méghozzá a magyar írásbeliség igen korai emlékeiben, így 1395 k.: „cuturnix: *fyr*” (Besztercei szójegyzék), majd 1405 k.: *firmedar* (Schlägli szójegyzék), *fyr* a Jordánszky kódexben 1516-ban, *fwr* a Keszthelyi kódexben 1522-ben, továbbá 1533-ban (Murmeliussal lexikonában). 1531-ben Quatuor *fwr* emi, 1544: Vettem két *fyret* (TermtudKözl. 26). 1550 k. a Kolozsvári glosszáknak, majd 1590-ben Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatorában. A század végén, Lencsés György híres orvosbotanikai kéziratában is még „*Fwr* hajath vegy, de az hartychakaját le vegyed rola. lud mony heaban melegh paraiban feozd megh, kend melegen az Siryawal twznel. az el azoth keze huft newel mynden ketfegnekwl” (Ars medica). És ez a todalék nélküli alakja használatos mindmáig a népnyelvben, számos nyelvjárásunkból így adatható (pl. Szlavóniai szótár: *fír* | Magyar tájszótár: *füri-csibe* | Új magyar tájsz.: *fürgy*, *fürt*, *fürmadár*, *fír*, *für*, a különösen archaikus csángóban szintén *für*; és a Balatonnál is így emlegették. Hogy a szóvégi *-j* nélküli alakváltozatok a régebbiek, azt az is bizonyítja, hogy sok származékában, összetételben is a todalék nélküli alakja szerepel (pl. *Füred*, *fürmadár*, *fürsirke*, *fürmony*, *fürsp*, *fürhús* stb.). Ma is használatos személynév a *Für*. (Csak 1604-ben bukkan fel a szóvégi *-j*: *fuerjec* Szenczi Molnár Albert szótárában, 1611: *fuerj* (uo.), a népnyelvben MTsz.: *fürje* | ÚMTsz.: *fürjoka*.)

A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I–III. Bp., 1967–1976), valamint az Etimológiai szótár (Bp., 2006) szerint *fürj* madárnevünk ismeretlen eredetű. Én azonban igen valószínűnek tartom, hogy *fürge* szavunkkal összefüggésbe hozható. A *für* (*fürj*) madárnév esetében a jelölt madár fürge mozgása, gyors futása lehetett a névadási szemlélet háttere (vö. még *freg-forog* szótöve). Erdélyben mondják is, hogy „futkos, mint a fürj”. A *fürge* melléknév a csángóknál ’serény’ jelentéssel *fürcse*; a Szamosháton „úgy jár, mint a fürj”, azaz frissen, fürgően lépked; Szeged környékén „friss, mint a fürj”; Békés megyében „úgy beugrott az ajtón, mint a fürcsirke” annyit tesz: gyorsan; Erdélyben, Zilah környékén „fut, mint a fürjfiók”, eleven, virgonc; Csongrádon „akár a fürfiú”, különösen élénk gyermekekre mondják.

A madár egyik társneve a *harlekin*. Gyakran vettük át egy-egy állat idegen nevét fordítással vagy részfordítással, elsősorban a németből, illetve az angolból; vö. ang. *Harlequin Quail*, ném. *Harlekinwachtel* ’Coturnix delegorguei’. Ugyanez történt *futótyúkocska* társneve esetében: < ném. *Laufhühnchen* ’Turnix sylvatica’. Több elnevezése hangutánzó eredetű. Ilyen a *pitypalatty* (R. 1777: TESz., 1793: Grossinger, 1799: Fábíán), a nyelvjárásokban *pittypalatty*, *pitypalaty*, *pitypiritty*, *putypurutty*, *kitykurutty*. Miskolczi Gáspát Jeles vad-kert című művében azt írta 1702-ben, hogy „Fity-firittyeléssel keresik fel társaikat”. Hasonló hangutánzó eredetű neve az észti *putpadadi*, szerbhorvát *pűcpura*, román *pi’pal’ac*, votják *pűtpűlbűk*, csuvas *pätäpältäk*, üzbgég *putpulbok*, baskír tatár *bűtbűlbűk*, orosz *perepel*, német nyelvjárás *putpurlút*. A fürjet jelentő hangsor a madár énekét mutatja be. Szintén hangjára utal a német *Schlagwachtel*, *Wachtel*, angol *quail*, francia *caille*. Népetimológiás elnevezés az erdélyi *fűzmadár*. A csángó *pröpelica*, *pripilica* jövevényszó, a román *prepelitã* átvétele. Arany János is említi énekét:

*Habzik a zöld vetés, ha szellő ingatja,
Messze futhat benne fürjek pitypalattyja.*

Szaknyelvi latin nevét tautonímiával alkották, a *Coturnix coturnix* binómen a madár latin *coturnix*, *coturnicis* nevéből származó terminus. A fürj idegen nyelvi nevei között több etimológiai csoport állítható össze. 1. német *Wachtel*, dán *vagtel*, holland *kwartel*, *kwakkel*, norvég és svéd *vaktel*, ferióri *vaktil*, fríz *kwartel*. 2. francia *caille*, friuli *cuaie*, ladin *caia*, angol *quail*, korzikai *quaglia*, olasz *quaglia*, breton *koailh*. 3. szlovák, bosnyák, macedón, szerbhorvát, szlovén *prepelica*, fehérorosz *nepanělka*, lengyel *przepiórka*, román *prepelitã*, orosz és ukrán *nepeneł*. 4. a latin névből való az angol *coturnix quail*, portugál *codorna*, *codorniz*, spanyol *codorniz*.